

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 2, p. 1851-1874, February 2013

ATASÖZLERİNİ İÇİNE ALAN KULLANIM KALIPLARI*

THE USE PATTERNS INCLUDING THE PROVERBS

Mehmet Emin TUĞLUK

*Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili
Doktora Öğrencisi*

Abstract

Proverb is rigid, sententious, succinct and anonymous saying that is on basis of rule, based on observations and experiences of years, involves wise thoughts and philosophical mysteries and also bears the trace of community's culture. These rigid sayings, first example of what oral literature material is, have been written in time. As well as major ones that changed in time, there are also the ones extant that are unchanged or a little changed. When these sententious and succinct sayings have been used appropriate, they become a strong express means. Mostly distinct feature of these sayings are their being rigid language unit. For that reason, except innovations in historical and social construction, word and sentence construction of proverbs do not change. By means of their construction of being short sentences, they stick in mind and have more effective

* Bu makale Prof. Dr. Sadettin Özçelik yönetiminde Mehmet Emin Tuğluk tarafından hazırlanan Atasözlerinin Sınıflandırılması ve Yapısal Özellikleri, adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

expression. They are usually in feature of ruling sentence. Some of them have poetic expression and it is seen also in proverbs prosody, rhyme and alliteration that are used in poetic expression mostly. So they express intensive feelings and thoughts in a simple way. By means of semantic and structural features of proverbs, they provides these fluent expressions. When structural feature is said, it is usually thought word groups and sentence order. But there are some structures that are used as entire by showing similar features in structure of sentences. In this study, trying to determine the usage of patterns containing proverbs, the sturctures of these patterns will be emphasized and these patterns will be classiffied within their group.

Key Words: Proverbs, use pattern, the use patterns including the proverbs, word groups, sentence structure

Öz

Atasözü söyleyeni belli olmayan, toplumların kültüründen izler taşıyan, bilgece düşünceler veya felsefi hikmetleri içeren, uzun yıllar süren gözlem ve deneyimlere dayanan, genel kural niteliğinde kalıplaşmış özlü, veciz sözlerdir. İlk örnekleri sözlü edebiyat ürünü olan bu kalıp sözler zaman içerisinde yazıya aktarılmıştır. Büyük bir kısmı zaman içerisinde değişikliğe uğramakla beraber değişime uğramadan veya çok az değişiklikle günümüze gelenler de vardır. Bu özlü, veciz sözler yerinde kullanıldıklarında güçlü bir anlatım aracına dönüşürler. En belirgin özellikleri kalıplaşmış dil birimi olmalarıdır. Bu yönüyle atasözlerindeki kelime ve cümle yapısı tarihi ve sosyal yapı içerisindeki yenilenmeler dışında değişmez. Kısa cümlelerden oluşmaları onların akılda kalmasını ve daha etkileyici bir anlatım kazanmalarını sağlamıştır. Genellikle hüküm cümlesi niteliğindedirler. Şiirsel anlatıma sahip olanları olup şiirsel anlatımlarda sıkça kullanılan vezin, kafiye ve aliterasyona atasözlerinde de rastlanır. Böylece yoğun düşünce ve duyguları yalın bir şekilde ifade ederler. Atasözleri bu akıcı anlatımı, anlamsal ve yapısal özellikleriyle sağlarlar. Yapısal özellik deyince genellikle kelime grupları veya cümle dizimi düşünülmektedir. Oysa kimi yapılar vardır ki cümlelerin kuruluşunda benzer özellikler göstererek bir bütün olarak yer almaktadır. Kullanım kalıbı olarak ifade edilebilecek olan bu yapılar atasözlerinde belirgin olarak yer almaktadır. Bu çalışmada atasözlerini içine alan kullanım kalıpları belirlenmeye çalışılarak bu kalıplarının kuruluşları üzerinde durulacak ve kalıplar kendi arasında sınıflandırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, kullanım kalıbı, atasözünü içine alan kalıplar, kelime grubu, cümle yapısı

Gerek gramer çalışmalarının gerekse de dil bilim çalışmalarının temel noktalarını oluşturan konuların başında hiç şüphesiz söz varlığı konusu gelir. Türkçenin zengin söz varlığı unsurlarının başında atasözleri yer alır. Atasözleri, Türk toplum kültüründeki derin izlerin

somut göstergesidir. Bunda atasözlerinin uzun yıllara dayanan, tecrübe ürünü olmaları etkilidir. Divânü Lügati't-Türk'te geçen şu sav: *Bilge eren savların algıl öğüt / Edhgü sawıg edhlese özke singer* (Bilge erenlerin sözlerinden öğüt al / İyi sözü değerlendirirsen özüne siner, kendine yarar) (Birtek 1944: 5) Türk milletinin atasözüne verdiği değeri göstermektedir. Oğuzname'nin bir nüshasında geçen *Atalar sözü Kur'ana girmez yanınca yel yel yarışur* atasözü ile büyük Türk dilcisi Bergamalı Kadri'nin naklettiği *Atalar hakikatşinas kimselerdür. Sözleri hep vakidür. Galiba atalar şol kimseler dirler ki enbiya ve evliya sözlerine benzeye; ekser anların sözleri zarbı mesel ola* (Çobanoğlu 2004: 4-5) sözünden anlaşılacağı gibi, atasözleri dini bir motif yüklenecek kadar değer görmektedir. Türk kültüründe atasözleri, uyulması gereken kurallar olarak görülmüş, atasözlerini dinlemeyenler toplumdan dışlanmıştır. Bu dışlanma, Hazihi'r Risalet-i Min Kelimat-ı Oğuzname el-meşhur bi Atalarsözü adlı eserde geçen *Atalar sözünü tutmayan yabana atılır, ahirette tamu ehline katılır* atasözünden açıkça anlaşılmaktadır. 1481 yılında kaleme alınan, Kitâb-ı Atalar'da¹ geçen *Ulu sözi yirde kalmaz, Ulular öğüdün tutmayan uluyu kalur, Uluların sözi Kuran'a girmez illa yanınca yiler* savlarından da anlaşılacağı üzere ulular sözüyle kastedilen atasözleridir. Ulu sözünün yerde kalmayacağı bilinmektedir çünkü ulu sözü, yıllar süren bir deneyime, tecrübeye dayanmaktadır..

Atasözleri uzun bir dönem sözlü edebiyat ürünleri olarak dilden dile dolaşmış, zamanla yazıya geçirilmişlerdir Yazılı bir kaynağa dayanan Türk atasözlerinin ilk örnekleri Türk Dilinin ilk yazılı belgeleri olarak kabul edilen Orhun Abideleri'ne dayanır. (Caferoğlu 1930) Orhun abidelerinden sonra kaleme alınan Uygur dönemi ve Karahanlı dönemi eserlerinde de atasözlerine sıkça yer verilmiştir. Karahanlı dönemi eseri olan ve Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan *Divânü Lügati't-Türk* Türkçenin söz varlığı konusunda yapılan ilk kapsamlı çalışmadır. Kaşgarlı, eserine aldığı malzemeyi Türk kabile ve boylarını gezerek toplamıştır. (Ercilasun 2008: 314) Kaşgarlı Mahmut'un topladığı bu malzeme arasında atasözleri de yer almaktadır. Divânü Lügati't-Türk'te atasözü terimi karşılığı olarak *sav* sözcüğü kullanılmıştır. Eserde 300'e yakın sav vardır. Divânü Lügati't-Türk'ten sonra kaleme alınan gerek manzum gerek nesir klasik ve ve halk edebiyatı metinlerinde de atasözleri yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Cumhuriyet döneminde atasözleri üzerine yapılan çalışmalar daha sistematik bir hale gelmişse de bu çalışmaların çoğu derleme ve tasnif çalışmalarıdır.

Atasözlerinde Kullanım Kalıpları

Atasözlerinin Türk kültüründe sık kullanılmalarında onların etkili anlatım aracı olmaları büyük rol oynar. Atasözleri bu etkili anlatımlarını kimi temel özellikleriyle sağlarlar. Mecazlı olmaları, kısa cümlelerden oluşmaları, devrik yapıları vb. bu özelliklerin başında gelir. Atasözlerinin bu temel özelliklerinin yanında kimi kullanım özellikleri vardır ki anlatıma ahenk katar sözün akıcılığını zenginleştirir. Bu yapılar cümlelerin kuruluşunda -benzer özellikler göstererek- bir bütün olarak yer almaktadır. Bu yapılar bir arada düşünüldüklerinde kullanım kalıbı olarak adlandırılabilir. Halk edebiyatı ürünlerinde belirgin olarak görülen bu kullanım kalıpları üzerine yapılan çalışmalar azdır. Konu ile ilgili kapsamlı çalışmalardan biri Fevzi Karademir tarafından Türk Halk Bilmeceleri² üzerine yapılmıştır. Atasözleri ile ilgili çeşitli çalışmalarda -kullanım kalıpları başlığı altında olmasa da- kalıp kullanımına değinilmiştir. Aydın Oy, "*Kimi atasözlerimiz soru ve cevap cümlelerinden oluşmaktadır.*" (Oy 1972: 95) diyerek soru cevap kalıbına, Ali Esat Bozyiğit, "*Karşılaştırmalı atasözleri diye niteleyebileceğimiz bir bölük atasözleri, iki durumu birbirine kıyaslayan, karşılaştıran ve birini ötekine üstün tutan sözlerdir.*" (Bozyiğit 1983: 13) diyerek karşılaştırmalı atasözlerine, Ömer Asım Aksoy, "*Kimi atasözleri çok kısa bir öykü biçiminde söylenmiştir.*" (Aksoy 1993:

¹Velet İzbudak, Atalar Sözü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936, Ankara.

²Fevzi Karademir, (2010), *Türk Halk Bilmeceleri Yapı Dil Üslup Özellikleri*, Gaziantep.

26) diyerek tahkiye kalıbına, işaret etmektedir. Ancak bunlar kaynaklarda genellikle dağınık şekilde kalmıştır. Kaynaklarda dağınık olarak kalan bu bilgiler dışında atasözlerinin yapısal özelliklerini toplu olarak sınıflandıran çalışmalar da vardır. Bunlardan ilki Şerif Ali Bozkaplan tarafından yayımlanan Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örnekleme Modeli³ adlı çalışmadır. Bu çalışmada atasözleri on dört farklı başlıkta ele alınmıştır. Bozkaplan, ayrıca çalışmasının sonuna çalışmayla ilgili sınıflandırılmış atasözlerinin bir listesini eklemiştir.

Konuyla ilgili yapılan çalışmaların ikincisi İbrahim Özkan'a⁴ aittir. Özkan, Türk Atasözlerinde Yinelemeler adlı çalışmasında atasözlerinde kullanım kalıbı olarak kabul edilebilecek yinelemelere (tekrarlara) değinmiştir. Özkan, çalışmasında yinelemeleri on başlıkta incelemiştir.

Bu çalışmada Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri Sözlüğü'nde (Aksoy 1993) geçen atasözlerini içine alan kullanım kalıpları incelenmiştir. Tespit edilen bazı kalıplar da (Tezat Kalıpları, Çok Ekli Tekrar Kalıbı vb.) karma kalıplar yerine kendi arasında ön kullanım kalıpları, atasözünü içine alan kalıplar ve art kullanım kalıpları olarak üç başlık altında sınıflandırılmıştır. Çalışmada konu başlıklarına sınırlı sayıda örnek verilmiştir. Örnek olarak verilen atasözlerinin sonundaki numaralar atasözünün kaynak kitapta (Aksoy 1993) geçen sırasını belirtmektedir.

1. Atasözlerini İçine Alan Kullanım Kalıpları

1.1. İsim Tamlaması Kalıpları

Atasözlerinin bazıları isim tamlamaları yapısıyla ortaya çıkmaktadır. Bu kalıptaki atasözleri belirtili isim tamlaması ve belirtisiz isim tamlamasıyla kurulmuştur. Belirtili isim tamlaması şeklinde kurulan atasözleri genellikle iki isim tamlamasının sıralanmasıyla kurulmuş olup ikiden fazla isim tamlamasıyla kurulan örnekler de vardır.

Belirtili İsim Tamlaması Kalıbı

Elin vergisi, gönülün sevgisi. (1095)

Hıyarın önü, dutun sonu. (1473)

İneğin sarısı, toprağın karası. (1531)

Kadının (cahilin) sofusu, şeytanın maskarası. (1640)

Yiğidin sözü, demirin kertiği. (2587)

Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün (ineğin) başlısı. (2366)

Belirtisiz İsim Tamlaması Kalıbı

Geçim dünyası. (1235)

Er ekmeği, meydan ekmeği. (1122)

Gece işi kör işi. (1232)

³ Şerif Ali Bozkaplan (2004), "Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örnekleme Modeli", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, C. I, s. 513-552, Ankara.

⁴ İbrahim Özkan (2011), "Türk Atasözlerinde Yinelemeler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter s.1595-1603.

- Kadın malı, kapı mandalı. (1646)
 Komşu hakkı, Tanrı hakkı (dır). (1847)
 At kudümü, yurt kudümü, avrat kudümü. (406)
 Baba (evlat, oğul) ekmeği zindan ekmeği, koca (er) ekmeği meydan ekmeği. (473)
 Ceviz gölgesi, yavuz gölgesi; söğüt gölgesi, yiğit gölgesi. (752)
 Oğlan anası kapı arkası, kız anası minder kabası. (2060)
 Koz gölgesi, kız gölgesi; söğüt gölgesi, yiğit gölgesi; dut gölgesi, it gölgesi. (1869)

1.2. Çok Bağlaçlı Tekrar Kalıbı

Atasözleri genel olarak sıralı cümlelerle kurulmuştur. Sıralı cümlelerden oluşan bu yapıdan dolayı atasözlerinde bağlaçlar çok fazla kullanılmamış olmakla birlikte, bazı atasözleri bağlaçların tekrar etmesine dayanan bir yapıyla karşımıza çıkmaktadır. Özkan, bağlaç tekrarının atasözlerinin anlatımına ahenk kattığını ve söze müzikallik kazandırdığını söyler. (Özkan: 2011: 1599) Atasözlerinde kullanılan çok bağlaçlı tekrarların bazıları atasözünün tamamını kapsamakta, bazıları ise giriş bölümünden sonraki bir sonuç bölümünde kullanılmaktadır.

de...de / da...da... Kalıbı

- Eti çiğner eden **de** avrat, çiğeri et eden **de**. (1181)
 He demek **de** iş bitirir, yok demek **de**. (1388)
 İbadet **de** gizli, kabahat **de**. (1498)
 Kişiyi vezir eden **de** karısı, rezil eden **de**. (1837)
 Suyu getiren **de** bir, testiye kıran **da**.(2321)

hem...hem... Kalıbı

- Kürdün yağı çok olunca, **hem** yer, **hem** yüzüne sürer. (1957)
 Mal adama **hem** dost, **hem** düşmandır. (1974)

gâh... gâh... Kalıbı

- Abdalın yağı çok olursa **gâh** borusuna çalar, **gâh** gerisine. (8)

kimi...kimi... Kalıbı

- Kimi** köprü bulamaz geçmeye, **kimi** su bulamaz içmeye. (1815)

ne...ne... Kalıbı

- Hısım hısımın **ne** öldüğünü ister, **ne** onduğunu. (1471)
 Korkak bezirgân (tüccar) **ne** kâr eder **ne** ziyan (zarar). (1855)

Ne karanlıkta yat, **ne** kara düş gör. (2045)

Ne yavuz (aşkın, azgın) ol asıl, **ne** yavaş (şaşkın, miskin) ol basıl. (2054)

Ne oldum dememeli, **ne** olacağım demeli. (2047)

ya...ya... Kalıbı

Kır atın yanında duran **ya** huyundan **ya** suyundan (tüyünden). (1790)

Kızı gönlüne bırakırsan **ya** davulcuya varır (kaçar), **ya** zurnacıya. (1809)

Kurtla ortak olan tilkinin hissesi **ya** tırnaktır, **ya** bağırsak. (1933)

On beşindeki kız, **ya** erde gerek **ya** yerde. (2080)

Ya olduğun gibi görün, **ya** görüdüğün gibi ol. (2521)

Aşağıdaki örneklerde bağlaç tekrarları atasözünün tamamını içermeyip, giriş bölümünden sonraki bir sonuç bölümünde kullanılmışlardır.

ille...ille... Kalıbı

Ağız büzülür, göz süzülür; **ille** burun, **ille** burun. (122)

Alma alı, satma kırı; **ille** doru, **ille** doru; yağızın da binde biri. (255)

kimi...kimi... Kalıbı

Eşeğin kuyruğunu kalabalıkta kesme; **kimi** uzun der, **kimi** kısa. (1162)

ne...ne... Kalıbı

Akıl (baht) olmayınca başta, **ne** kuruda biter, **ne** yaşta. (174)

Baht (akıl) olmayınca başta, **ne** kuruda biter **ne** yaşta. (491)

ya...ya... Kalıbı

Çobana verme kızı, **ya** koyun güttürür **ya** kuzu. (799)

Dilenciye borçlu olma; **ya** düğünde ister, **ya** bayramda. (957)

Eşeği düğüne çağırılmışlar, “**Ya** odun eksik, **ya** su.” demiş.(1159)

Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş, **ya** karın ağrıtır **ya** baş. (1284)

Her deliğe (taşın altına) elini sokma, **ya yılan** çıkar **ya** çıyan. (1403)

1.3. Çifte Tekrar Kalıbı

Özkan, çifte yinelemeyi “*Bir cümlemin ya da dizenin sonundaki kelime ya da kelime gruplarının takip eden cümlemin ya da dizenin başında tekrar edilmesi ile meydana getirilen*

biçimbilimsel yinelemeler”(Özkan 2011: 1599)olarak tanımlamıştır. Çifte tekrar kalıbı atasözlerinde üç şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birinci grupta, ikinci cümle birinci cümlede kullanılan son kelime veya kelime grubuyla başlamaktadır. İkinci grupta, ikinci cümle birinci cümlelerin yükleminden önce kullanılan son iki kelimenin geriye dönük kullanılmasıyla başlar. Üçüncü grupta ise ikinci cümle birinci cümlelerin başında kullanılan ilk iki kelimeyle başlar. Özellikle son iki grupta birinci cümlede kullanılan kelime veya kelime gruplarının geriye dönük olarak ikinci cümlede kullanılması esnasında kelimeler ek değişimine uğramaktadırlar:

Aşağıdaki örneklerde ikinci cümle birinci cümlede kullanılan son kelime veya kelime grubuyla başlamaktadır:

Aba vakti **yaba, yaba** vakti aba.(2)

Bey oğlu **kulluk, kul** oğlu beylik. (586)

Bin kişi değmez **bir kişi, bir kişi** değer bin kişi. (599)

Koyma **akıl, akıl** olmaz. (1862)

Aşağıdaki örneklerde ikinci cümle birinci cümlelerin yükleminden önce kullanılan son iki kelimenin geriye dönük kullanılmasıyla başlar:

At **olur, meydan** olmaz; **meydan olur**, at olmaz. (411)

Ay (gün) **var, yılı** besler; **yıl var**, ayı (günü) beslemez. (450)

Gün **var, yılı** besler; **yıl var**, günü beslemez. (1325)

Bir mih **bir nal** kurtarır, **bir nal** bir at kurtarır. (652)

Yılın **eksiğini nisan** getirir, **nisanın eksiğini** yıl getirmez. (2581)

Aşağıdaki örneklerde ikinci cümle birinci cümlelerin başında kullanılan ilk iki kelimeyle başlar:

Gökten yere yağar, **yerden göğe** değil. (1270)

Kürkü orak vaktinde, **orağı kürk** vaktinde. (1960)

Mal canı kazanmaz, **can malı** kazanır. (1975)

1.4. İkileme Kalıpları

Ön İkileme Kalıbı

Cümle başında kullanılan ikilemelerin oluşturduğu kullanım kalıbıdır. Atasözlerindeki ön ikileme kalıbı iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birinci gruptaki atasözleri bir örnek haricinde aynen tekrarlardan oluşmaktadır. İkinci grup atasözleri ise atasözündeki ikinci ve dördüncü kelimelerin tekrarına dayanır.

Sora sora Bağdat (Kâbe) bulunur. (2291)

Düşüne düşüne görmeli işi, sonra pişman olmamalı kişi. (1045)

Damlaya damlaya göl olur. (851)

Çık çık eden nalçadır, iş bitiren akçedir. (779)

Evceğizim evceğizim, saklar benim halceğizim. (1194)

Aşağıdaki örneklerdeki atasözleri iki bölümlü bir yapı görünümündedir. Bu yapıdaki atasözlerinin ilk bölümü tekrar kalıbı niteliğinde bir giriş bölümü, diğer bölümü ise sonuç bölümü niteliğindeki bir bitiş bölümünden meydana gelir. Tekrar niteliğindeki giriş bölümü dört kelimeden oluşmaktadır. Bu dört kelimenin ikinci ve dördüncü kelimeleri tekrar etmektedir. Ayrıca bu örnekler yükleme ortak kafiyelidir.

Ak şeker, kara şeker, bir damar soya çeker. (199)

Allı yelek, pullu yelek; gömlek yok canfes neye gerek? (254)

Alma sarı, satma sarı, kapındaysa tutma sarı. (261)

Altı olur, yedi olur; hep Allah'ın dediği olur. (275)

Ana gezer, kız gezer; bu çeyizi kim düzer? (282)

Atasözünü İçine Alan İkileme Kalıbı

İnsan **çesit çesit**, yer **damar damar**. (1539)

Kavak **uzaya uzaya** göğe yetmez. (1715)

Kimine **hay hay**, kimine **vay vay**. (1816)

Merdiven **ayak ayak (basamak basamak)** çıkılır. (2002)

Ödünç **güle güle** gider, **ağlaya ağlaya** gelir. (2102)

Art İkileme Kalıbı

Cümle sonunda geçen ikilemelerin oluşturduğu ikilemelerin oluşturduğu kalıptır. Atasözlerinde kullanılan art ikilemelerin bir tanesi hariç tamamı aynı kelimelerin yinelenmesiyle oluşmuştur.

Ver elindeki sapı, git dolan **kapı kapı**. (2482)

Alma mazlumun ahını, çıkar **âheste âheste**. (260)

Biri biri, adamı yer **diri diri**. (641)

Ağız büzülür, göz süzülür; **ille burun, ille burun**. (122)

1.5. Tahkiye (Öyküleme) Kalıpları

Tuncer Gülensoy hikâye etmeyi; “*Hikâye etme, tasarlanmış veya yaşanmış bir olayın başkalarına sözle veya yazı ile anlatılması.*” olarak tanımlamaktadır. (Gülensoy 2000: 481) Türkçede sıklıkla kullanılan ve anlatıma zenginlik katan anlatım biçimlerinden biri öykülemedir. Türk atasözlerinde öyküleme tekniği kullanılan cümlelerde dil gayet sade, açık ve anlaşılırdır. Eski kaynaklarda tahkiye olarak geçen bu kavram günümüzde hikâye etme, bazı kaynaklarda da öyküleme olarak geçer. Bozkaplan, atasözlerinde öyküleme kalıbı örneklerine Uygur Dönemi eserlerinde, Divanu Lügati't-Türk'te ve İslami dönem eserlerinde de sıkça rastlandığını ifade eder:

“Türkçede hikâye türünün ilk örneklerine Uygur edebiyatında rastlanır. Divanu Lügati't- Türk'te ‘hikâye’ anlamında kullanılmış olan ötkünç, ötük ne ötükünç

sözlerinin yanında ‘hikâye söylemek’ anlamında da ötkün- ve ötün- fiilleri mevcuttur. Yine Divanu Lügati’t- Türk’te “sav” sözü ‘kıssa, tarihi şeyler, hikâye, mektup, risale’ şeklinde manalandırılmıştır.” (Bozkaplan 2007: 1105)

Atasözlerinde tahkiye konusuna değinen ilk kişi Pertev Naili Boratav’dır. Boratav, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı⁵ adlı eserinde atasözlerini sınıflandırırken *Fıkra edası taşıyan atasözleri* başlığı altında tahkiyeli atasözlerini inceler. Boratav, fıkra edası taşıyan bu atasözleri için şunları söyler:

“Bunlar son kerteye dek kısaltılmış bir anlatı yapısı gösterirler; dil kuruluşlarıyla da öteki atasözlerinden ayrılırlar. İçlerinden bir çeşidi ‘hikaye’ ye konu olan ‘kişi’ lerin konuşma biçiminde bakışık iki cümlesi ile hikayeyi anlatanın üçüncü şahıs olarak getirilen sözlerinden kurulmuştur.” (Boratav 1969: 131)

Saim Sakaoğlu, Atasözlerimizin Yapısı⁶ adlı makalesinde Pertev Naili Boratav’ın fıkra edası olarak nitelendirdiği atasözlerine vurguda bulunduktan sonra tahkiyeli atasözlerini sınıflandırmıştır. Sakaoğlu, Boratav’ın sınıflandırmasıyla benzer özellikler gösteren çalışmasında atasözlerini anlatıcı ve konuşma esasına dayanarak formülize etmiştir. Sakaoğlu, tahkiyeli atasözlerindeki anlatıcılar için şunları söylemektedir:

“Tespit ettiğimiz birkaç yüz fıkra edası taşıyan atasözlerinin genel bir değerlendirilmesini yaparsak, bunların çoğunun üçüncü şahıs tarafından anlatıldığını görürüz. Üçüncü şahsın varlığı sözlerin daha kolay anlaşılmasına yardım etmektedir. Daha ziyade demişler, az olarak da sormuşlar diyen bu şahıs, başkasından işittiği bir hadiseyi nakleder. Buna verilen cevabı da demiş ibaresi takip eder. (...) Üçüncü şahsa yer verilen fakat diğer şahıslardan yalnız birinin bulunduğu sözlerimiz de sayıca kabarıktırlar. Bunlarda kalıp sözlerden sormuşlar veya demişler bulunmamakta, sadece kendisine hitap edilenin verdiği cevaptan sonra demiş yer almaktadır. (Sakaoğlu 1974: 134)

Sakaoğlu, sınıflandırmasında kahramanı insan olan sözler, kahramanı hayvan olan sözler ve diğerleri olarak üç ana başlığa ayırdıktan sonra bunları kendi arasında konuşmaların olumlu, olumsuz ve soru ile bitmelerine göre gruplara ayırmıştır.

Ali Esat Bozyiğit, Saim Sakaoğlu’nun yaptığı sınıflandırmaya göre 115 atasözü tespit edip bunları yayımlamıştır.⁷ Bozyiğit’in çalışması örneklerin bir arada verilmesi açısından önemlidir.

Nedret Mahmut, tahkiyeli atasözlerini fıkralı atasözleri olarak tanımlamaktadır. Mahmut, *Fıkra (Anekdotik) Atasözlerinin Özellikleri* adlı bildirisinde fıkra atasözlerinin Bulgar, Rus, Sırp, Türk, Romen ve başka milletlerin atasözlerinde olduğunu belirtmekte ve bunlara örnekler vermektedir. (Mahmut 1976: 175) Nedret Mahmut, bildirisinde Sakaoğlu’nun da belirttiği kahramanı hayvan olan fıkralı atasözlerine özellikle değinmekte ve bunların özelliklerini sıralamaktadır. Fıkralı atasözlerini başka bir metne ihtiyaç duymamaları yönüyle diğer atasözlerinden ayıran araştırmacı bu atasözlerinin her zaman öğüt verme gayesiyle kullanılmadıklarını ifade eder:

“Atasözleri, bütün bir topluluğun benimsediği hakikatlere dayanan yargı ve kuralları kapsayan bir takım deyim sayılmaktadır. Demek oluyor ki bunlar tam ve bağımsız edebi yargılar olup, yalnız belirli metinlerle, belirli durumlarda kullanıldıklarından dolayı bir derece kadar bu bağımsızlıklarını yitirmektedirler; buna

⁵Pertev Naili Boratav (1969), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınları, İstanbul.

⁶Saim Sakaoğlu (1974), “Atasözlerimizin Yapısı”, *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.133-143 Ankara.

⁷Ali Esat Bozyiğit (1983), “Karşılaştırmalı Atasözleri”, *Türk Folkloru*, S (52), s.13-15

karşı anekdotik atasözleri tam olarak bağımsızdırlar. Diyebiliriz ki bu bir salt bağımsızlıktır, çünkü bunların kullanılışları belirli metinler dışında da olanaklıdır. (...) Anekdotik atasözlerinin salt bağımsızlığı uzmanların mikrokontekst (küçük metin) diye adlandırdıkları ayrı birer metin yapılarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Atasözünün konuşmada ayrı, tek başına kullanılmayıp daha geniş bir metin gerektirdiği için makrokontekst (büyük metin) adını taşımaktadır; demek oluyor ki metinde her zaman bir atasözü olmayabilir ama atasözü biteviye bir metin gerektirmektedir. Anekdotik atasözleri söylenmesi için her zaman bu şart değildir.” (Mahmut 1976: 174)

Şerif Ali Bozkaplan, Atasözlerinde Tahkiye⁸ adlı çalışmasında tahkiyeli 15 atasözünün açıklamalarıyla birlikte vermektedir. Tahkiyeli atasözlerinin sınıflandırılmasına değinmeyen Bozkaplan, incelemesinin giriş bölümünde şu sonuçlara vardığını belirtir:

“Tahkiyeli atasözlerinin tamamı birer fiil cümlesi / cümleleri iken sadece biri isim cümlesidir: “Kadıyla mı iyisin, kapıyla mı? -Kapıyla.” Diğer atasözlerinde olduğu gibi bu tür tahkiyeli olanlarda da zıtlıklar, kafiyeli sözler, nükteli anlatımlar, ses tekrarları, ikilemeler, vs. anlatımda önemli yer tutar. Birinci cümle başlangıç cümlesi ikinci cümle ise sonuç cümlesidir. İlk cümlede, vurgulanmak istenen hususiyet dile getirilir. Diğer cümlede ise bu hususiyete uygun bir özellik konu edilir.” (Bozkaplan 2007: 1106)

Ömer Asım Aksoy, Atasözleri Sözlüğünde “*Kimi atasözleri çok kısa bir öykü biçiminde söylenmiştir.*” (Aksoy 1993: 26) diyerek on iki tahkiyeli atasözü örneği vermiştir.

Atasözlerinde yüzlerce örneğini tespit ettiğimiz tahkiyeli atasözlerini şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

İsim+ A+ “...”+ Fiil+ mİşAr+, “...”+ Fiil+ mİş Kalıbı

Mısıra “Yağmur geliyor.” **demişler**; “Çapan birlik mi?” **demiş**. (2011)

Mirasa “Nereye gidiyorsun?” **demişler**; “Esip savurmaya.” **demiş**. (2016)

Tembele “Kapını ört.” **demişler**, “Yel eser örter.” **demiş**. (2400)

Terziye “göç” **demişler**, “iğnem başımda (yanımda)” **demiş**. (2410)

Tilkiye: “Tavuk kebabı yer misin?” **demişler**; “Adamın güleceğini getiriyorsunuz” **demiş**. (2421)

İsim+ A+ “...”+ Fiil+ mİşAr+, ...+ Fiil+ mİş Kalıbı

Eşeğe, (katıra) “Cilve yap.” **demişler**, çifte (tekme) **atmış**. (1152)

Eşeğe, “Marifetini göster.” **demişler**, yıkılıp **ağnamış**. (1154)

Katıra (eşeğe) “Cilve yap.” **demişler**, çifte (tekme) **atmış**. (1713)

Kediye, “Bokun kimya.” **demişler**, üstünü **örtmüş**. (1760)

...Fiil+ mİşAr+, “...”+ Fiil+ mİş Kalıbı

Arsızın yüzüne **tükürmüşler**, “Yağmur yağıyor.” **demiş**. (343)

⁸Şerif Ali Bozkaplan (2007), “Atasözlerinde Tahkiye”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4, Fall 2007*, s.1105-1109.

Ağaca balta **vurmuşlar**, “Sapı bedenimden.” **demiş**. (92)

Boşboğazı cehenneme **atmışlar**, “Odun yaş (az).” diye **bağırmiş**. (694)

Bülbülü altın kafese **koymuşlar**, “Ah vatanım.” **demiş**. (724)

Eşeği düğüne **çağırmişlar**, “Ya odun eksik, ya su.” **demiş**. (1159)

...+ Fiil+ mİşAr+, ...+ Fiil+ mİş Kalıbı

Ekininin karnını **yarmışlar**; kırk bu yılcık, kırk bildircik **çıkmiş**. (1060)

Eşeğe rakı **içirmişler**; çulunu bahşiş **vermiş**. (1155)

Maymunu fırına (ateşe) **atmışlar**, yavrusunu ayağının altına **almış**. (1998)

Sıçana rakı **içirmişler**, kediye meydan **okumuş**. (2263)

Suçu gelin **etmişler**, kimse güvey **girmemiş**. (2315)

...+ Fiil+ mİş+, ...+ Fiil+ mİş Kalıbı

İki kardeş **savaşmış**, ebleh buna **inanmış**. (1513)

Kardeş kardeşi **atmış**, yâr başında tutmuş. (1671)

Kardeş kardeşi **bıçaklamış**, dönmüş yine **kucaklamış**. (1672)

Maymun yoğurdu **yemiş**, artığını ayının yüzüne **sürmüş**. (1999)

Tavuk kaza **bakmış** da kıcını **yırtmış**. (2389)

İsim+ “...”+ demiş Kalıbı

Bu kalıpla oluşan tahkiyeli atasözlerinde tek bir konuşmacı vardır. Bu konuşmacı genellikle insan dışındaki canlı ve cansız bir varlıktır. Bazı örneklerde cümle başında söylenen birinci isimden sonra arasöz, aracümlle niteliğinde bir açıklama cümlesi bulunur.

Balık, “Çok konuşurum ama ağzım su dolu.” **demiş**. (510)

Isıtma, “Ben tuttuğumu kırk yıl sonra tanırım.” **demiş**. (1493)

Sıtma, “Ben tuttuğumu kırk yıl sonra tanırım.” **demiş**. (2271)

Gücük (şubat); “Ya iti soludurum, ya devenin kuyruğuna çıkarım.” **demiş**. (1310)

Soğuk, “Kırk kat keçe, ben ondan geçe; bir kat deri, ben ondan geri.” **demiş**. (2282)

İsim+ de(r)mİş+ki+ “...” Kalıbı

Balık demiş ki: “Etimi yiyen doymasın, avımı yapan gülmesin” (onmasın). (511)

Buğday mısıra demiş ki: “Aş ol, keş ol, hamur işine karışma.” (716)

Karga dermiş ki: “Çocuklarım olalı burnumu göme göme bok yiyemedim.” (1677)

1.6. Olumsuzluk Kalıpları

Atasözleri genellikle olumlu yüklemli cümlelerden oluşmakla birlikte olumsuz yüklemli atasözlerinin de sayısı az değildir. Atasözlerinde olumsuzluk iki şekilde sağlanır. 1. Eklerle sağlanan olumsuzluk, 2. Kelimelerle sağlanan olumsuzluk. Kelimelerle olumsuz yapılan atasözlerinin sayısı eklerle olumsuzlaştırılan atasözlerine göre daha azdır. Çünkü atasözlerinin çoğu fiil cümlelerinden oluşmaktadır. Atasözlerinde olumsuzluk kalıbı şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır:

...değil...değil Kalıbı

Adam adama yük **değil**, can gövdeye mülk **değil**. (68)

Baktın yârın yâr **değil**, terkini kalmak az **değil**. (502)

...değil+, ...İsim+ DİR Kalıbı

Akıl yaşta **değil**, baştadır. (182)

İnsanın vatani doğduğu yer **değil**, doyduğu yer**dir**. (1550)

Kabahat (suç) öldüründe **değil**, ölendedir. (1627)

Suç öldüründe **değil**, ölendedir. (2313)

Aşağıdaki atasözü örneklerinde ikinci cümlenin yüklemi +DİR ekini almamıştır.

Ar dünyası **değil**, kâr dünyası. (314)

Av vuranın **değil**, alanın. (430)

Bilmemek ayıp **değil**, sormamak (öğrenmemek) ayıp. (593)

Fakirlik ayıp **değil**, tembellik ayıp. (1208)

İnsan doğduğu yerde **değil**, doyduğu yerde. (1540)

...+ Fiil+ -mAz +, ...+ Fiil+ -mAz Kalıbı

-mAz olumsuzluk ekinin iki cümleden oluşan sıralı cümlelerin sonunda kullanılmasıyla oluşmuştur.

Deniz dalgasız **olmaz**, gönül sevdasız **olmaz**. (894)

Domuz derisi (nden) post **olmaz**, eski düşman dost **olmaz**. (986)

Üvey öz **olmaz**, kemha bez **olmaz**. (2465)

Aç, aman **bilmez**, çocuk zaman **bilmez**. (28)

Sofu soğan **yemez**, bulunca sapını **komaz**. (2280)

...+ Fiil+ -mA! +, ...+ Fiil+ -mA! Kalıbı

-mA olumsuzluk ekiyle kurulan bu kalıpta -mA iki cümleden oluşan sıralı cümlelerin sonunda kullanılmıştır. Bu kullanım kalıbı örneklerinde bir seslenme (ünlem) dikkati çekmektedir:

Akarsuya inan**ma**, eloğluna dayan**ma**. (156)

Boşanıp kocana var**ma**, sevişip dostuna var**ma**. (692)

Fala inan**ma**, falsız kal**ma**. (1209)

Gel denilen yere gitmeye ar eyle**me**; gelme denilen yere gidip yerini dar eyle**me**. (1239)

Söz ver**me**, verdinse dön**me**. (2307)

...olur+, ...+ Fiil+ maz Kalıbı

Sıralı cümlelerle kurulan bu kalıpla kurulan atasözlerinde, birinci cümle -ol fiilinin geniş zamanıyla çekimlenirken ikinci cümle -ol fiilinin geniş zaman olumsuz şekli olan -mAz ile çekime girer.

Dağ, dağ (daş taş) üstüne **olur**; ev, ev üstüne **olmaz**. (844)

El, el üstünde **olur**; ev, ev üstünde **olmaz**. (1085)

Gelin girmedik ev **olur**, ölüm girmedik ev **olmaz**. (1249)

Taş taş üstüne **olur**, ev ev üstüne **olmaz**. (2377)

... Fiil+ Ir+ ...+ Fiil+ mAz Kalıbı

Sıralı cümlelerle kurulan bu kalıpla kurulan atasözlerinde, birinci cümle olumlu bir yüklem (-r) içerirken ikinci cümle olumsuz bir yüklem (-mAz) içerir.

İyi nasihat veril**ir**, iyi ad veril**mez**. (1625)

Kaşığı herkes yap**ar** ama sapını ortaya getire**mez**. (1710)

Su uyur, düşman uyum**az**. (2319)

Şeytan adamı kandır**ır**, ama suyunu ısıtıver**mez**. (2343)

Türk kar**ır**, kılıcı kar**ımaz**. (2435)

1.7. Karşılaştırma Kalıbı

Karşılaştırma; “Birbiriyle ilişkili iki varlık, kavram ya da herhangi iki şeyin ortak olan ya da olmayan yönlerini göstererek inceleme.” (Bilgin 2006: 555) olarak tanımlanmıştır. Atasözlerinde karşılaştırma iki kavram / nesne / canlı arasında yapılmıştır. Atasözlerindeki karşılaştırmalar genellikle farklı türler arasında yapılmıştır. Yani, genellikle karşılaştırmadaki birinci unsur *canlı* ise ikinci unsur *cansız*; birinci unsur *insan* ise ikinci unsur *hayvan* veya *bitki*; birinci unsur *somut* ise ikinci unsur *soyuttur*. Atasözlerindeki karşılaştırmalarda amaç verilmek istenen iletiyi desteklemek, belirginleştirmektir. Karşılaştırmayla, karşılaştırılan öğeler arasındaki benzer ve farklı yönler daha net bir şekilde ortaya çıkar. Atasözlerinde

karşılaştırmayla ilgili yapılan ilk çalışmalardan biri Ali Esat Bozyiğit'e⁹ aittir. Bozyiğit, yeğdir / iyidir / hayırlıdır kelimeleriyle kurulankarşılaştırmalı 120 atasözünü tespit edip yayımlamıştır. Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri Sözlüğünde de karşılaştırma örnekleri daha çokyeğdir / iyidir / hayırlıdır kelimeleriyle kurulmuştur.

...+ DAn+ ...+ yeğdir / iyidir / hayırlıdır Kalıbı

Hastaya bakmaktan hasta olması **yeğdir**. (1373)

İtle (köpekle) dalaşmaktan çalıyı dolaşmak **yeğdir**. (1606)

Köpeğe dalanmaktan çalıyı dolanmak **yeğdir**. (1871)

Ortaklık ökülden başka (yalnız) buzağı **yeğdir**. (2087)

Verip (de) pişman olmaktan, vermeyip (de) düşman olmak **yeğdir**. (2486)

1.8. Paralellik Kalıpları

Bozkaplan, bu kalıpla kurulan atasözleri için “Bir nevi karşılaştırma ifadesi de taşıyan bu gruptaki atasözleri iki şey arasında paralellik kurularak oluşturulmuştur. (Bozkaplan: 2004: 519) demektedir. Paralellik kalıbı atasözlerinde dört grup şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Birinci grup atasözlerinde paralel öğeler tek sözcükten oluşmaktadır. İkinci grup paralel öğeler belirtili isim tamlaması, üçüncü grup paralel öğeler belirtisiz isim tamlaması, dördüncü grup paralel öğeler sıfat tamlaması kurulumundadır

Paralel Kelime Kalıbı

Dostluk kantarla, **hesap** (ahşveriş) miskalle. (1001)

Elmayı soy da ye, **armudu** say da ye. (1102)

Güzel bürünür, **çirkin** görünür. (1329)

Harman yel ile, **düğün** el ile. (1368)

İt ürür, **kervan** yürür. (1610)

Paralel Belirtili İsim Tamlaması Kalıbı

Borcun iyisi vermek, **derdin iyisi** ölmek. (674)

Elmanın dibi göl, **armudun dibi** yol (olmalı). (1098)

Etin çiği et getirir, **ekmeğin çiği** dert getirir. (1182)

İnsanın (adamın) alacası içinde, **hayvanın alacası** dışında (dır). (1546)

Sabahın kızılığı, akşamı kış eder; **akşamın kızılığı**, sabahı güz eder. (2185)

Paralel Belirtisiz İsim Tamlaması Kalıbı

Al gününde al, **ver** gününde ver. (221)

Bıçak yarası geçer (onulur), **dil yarası** geçmez (onulmaz). (590)

⁹ Ali Esat Bozyiğit (1983), “Karşılaştırmalı Atasözleri”, *Türk Folkloru*, S (52), s.13-15

El (bıçak) yarası onulur (geçer), **dil yarası** onulmaz (geçmez). (1110)

Hayır işi uzat, şerre dönsün; **şer işi** uzat, hayra dönsün. (1382)

Kuma (ortak) gemisi yürümüş, **elti gemisi** yürümemiş. (1920)

Paralel Sıfat Tamlaması Kalıbı

Hasta yatan ölmez, **eceli yeten** ölür. (1375)

Hayırlı evlat neylesin malı, **hayırsız evlat** neylesin malı. (1383)

İyi nasihat verilir, **iyi ad** verilmez. (1625)

Yarım hekim, candan eder; **yarım hoca**, dinden eder. (2528)

Yılan sokan uyumuş, **aç kalan** uyumamış. (2580)

Aşağıdaki atasözü örneklerinde paralellik sağlanırken bir kelime iki defa kullanılmıştır.

Hanım **kırarsa** kaza, halayık **kırarsa** ceza. (1360)

Mal **istersen** bedeninden, evlat **istersen** belinden. (1982)

Ölüsü **olan** birgün ağlar; delisi **olan** hergün ağlar. (2132)

Varsa (var mı) **pulun**, herkes kulun; yoksa (yok mu) **pulun**, dardır yolun. (2478)

Oğlan **doğurdum**, oydu beni; kız **doğurdum**, soydu beni. (2064)

1.9. Tezat Kalıpları

Tezat, “iki düşünce, duygu ve hayal arasında birbirine karşıt olan nitelikleri ve benzerlikleri bir arada söyleme sanatı” (Pala 1999: 396) olarak tanımlanmıştır. Atasözlerinde tezat kalıbını oluşturan örneklerde zıtlık ifade eden kelimeler sadece tezat amacıyla kullanılmamış, ayrıca karşılaştırma ve paralel anlatım amacı da gütmüştür. Atasözlerindeki tezatlar üç şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birinci grup tezatlar cümle başında tekrarlanan ön tezat kalıpları, ikinci grup tezatlar atasözünü içine alan tezat kalıpları, üçüncü grup tezatlar cümle sonunda tekrarlanan art tezat kalıplarıdır.

Ön Tezat Kalıbı

Kötülük her kişinin kârı, **iyilik** er kişinin kârı. (1903)

Ön tekerlek nereye giderse **art** tekerlek de oraya gider. (2138)

Tatlı söz can azığı, **acı söz** baş kazığı. (2381)

Zengin arabasını dağdan aşırır, **züğürt** düz ovada yolunu şaşırır. (2643)

Zengin kesesini döver, **züğürt** dizini. (2651)

Atasözünü İçine Alan Tezat Kalıbı

Deli dostun olacağına **akıllı** düşmanın olsun. (876)

Hastalık **kantarla** girer, **miskalle** çıkar. (1369)

Tatlı tatlı yemenin **acı acı** geçirmesi olur. (2382)

Yazın başı pişenin, **kışın** aşı pişer. (2549)

Zengin ateş dökecek olsa **fukara** götünü saksı eder. (2644)

Art Tezat Kalıbı

Adamın alacası **içinde**, hayvanın alacası **dışında**. (82)

Ağustosun yarısı **yaz**, yarısı **kış**tır. (138)

Aydın on beşi **karanlık**, on beşi **aydınlık**tır. (442)

Su **küçüğün**, sofrası (söz) **büyüğün**. (2317)

1.10. Emir Kalıpları

Atasözlerinin öğüt verici, özellikleri onların söyleniş özelliğine ve yapısal söz dizilişine de yansımıştır. Eski Türkçeden günümüze çok az değişikliklerle sağlam bir şekilde gelen emir kipi, Türkçede farklı kişiler için farklı şekillerde kullanılmaktadır. Emir kipinin bu farklı kullanımları atasözlerinde yapısal bir özellik olarak emir kalıbı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Emir kalıbı atasözlerinde sık kullanılan kalıplardandır. Atasözleri yapı bakımından genellikle *emir 2. ve 3. tekil kişi* kipi ile kullanılmıştır. Emir kalıbının bir atasözü içerisinde diğer tasarlama kipleri (istek, şart ve gereklilik) ile kullanıldığı örnekler az da olsa vardır. Emir kalıbının kullanıldığı bazı atasözleri haber kipleriyle özellikle de geniş zaman haber kipiyle kullanılmıştır. Ayrıca geniş zamanın olumsuz şekli de emir kalıbıyla sıkça kullanılmıştır. Atasözlerindeki emir kullanımları incelendiğinde hepsinin emir anlamı içermedikleri görülmektedir. Emir kullanımlarının bir kısmı işlev değişmesi yoluyla emir ifadesinden çok gereklilik, tavsiye, uyarma ve yasaklama anlamlarında kullanılmıştır. Emir kalıbının işlev değişmesine uğradığı örnekler daha çok birden fazla yüklemli atasözlerinde görülür. Atasözlerinde emir kalıbının kuruluşu şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır:

Emir 2. Tekil Kişi Kalıbı

Emir kalıbıyla kurulan atasözlerinin büyük bir kısmı *emir 2. tekil kişi* kipi ile kullanılmıştır. Atasözlerinin *emir 2. tekil kişi* kipiyle kullanılmalarında atasözlerinin öğüt verici, uyarıcı, sakındırıcı özelliği etkilidir. *Emir 2. tekil kişi* kipiyle kullanılan atasözlerinin çoğu art arda sıralanan emir cümlelerinden oluşmaktadır. Atasözlerinde geçen *emir 2. tekil kişi* kipiyle kurulmuş atasözlerinden bazıları şunlardır:

Ek tohumun hasını, çekme yiyecek yasını. (1066)

Güzeli kızken görme, beşik ardında gör. (1337)

Kırlangıcın zararını biberciden sor. (1798)

Yılana yumuşak diye el sunma. (2575)

Yoldan kal, yoldaştan kalma. (2607)

Emir 3. Tekil Kişi Kalıbı

Emir 3. tekil kipli atasözlerinin bazıları emir 2. tekil kipli atasözleri gibi art arda sıralanan iki emir cümlesinden oluşmaktadır. Emir 3. tekil kipli bu atasözlerinde öğüt, uyarı ve sakındırma düşüncesi açıkça görülmektedir. Emir 3. tekil kipiyle kurulan atasözlerinde de işlev değişimleri görülür. Bu işlev değişimleriyle emir kalıbının dua, beddua, karşılaştırma ve dilek anlamlarında kullanıldığı örnekler vardır. Emir 3. tekil kipi kişi kalıbıyla kurulmuş atasözlerinden bazıları şunlardır:

Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün. (2063)

Pilavdan dönen kaşığın sapı (dönenin kaşığı) kırılınsın. (2170)

Ramazanda yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayramda yüzü kara olsun. (2176)

Sarı altının olacağına sarı samanın olsun. (2223)

Taş altında olmasın da dağ ardında olsun. (2372)

1.11. Tanım Kalıpları

Atasözlerinin bazılarında verilmek istenen ileti tanımlama yoluyla aktarılmıştır. Bu atasözlerinde tanımlanan kavramlar sözlük anlamıyla tanımlanmamış daha çok mecazlar ve benzetmeler yoluyla ifade edilmiştir. İnsanların yaptığı işlerle özdeşleşmesi *İş insanın aynasıdır* (1576) atasözünde, şöhretin baştan çıkarıcılığı *Şöhret afettir* (2349) atasözüyle, dilin gönüle tercüman olduğu *Dil yüreğin kepeçesidir* (963) atasözüyle tanımlamaya başvurularak ifade edilmiştir. *İsim+ İlk* kalıbıyla kurulan atasözlerinde tanımlanan kavramlar genellikle soyut kavramlardır. Bu şekilde kurulan atasözleri iki-üç sözcükten oluşan kısa cümleler şeklindedir. Atasözlerinde tanım kalıbıyla kurulan atasözü örneklerinden bazıları şunlardır:

İsim+ ...+Dır Kalıbı

Sanat altın bileziktir. (2216)

Şöhret afettir. (2349)

Teyze ana yarısıdır. (2414)

Umut fakirin (garibin) ekmeğidir. (2446)

Uyku ölümün (küçük) kardeşidir. (2452)

İlk vuran **okçudur**. (1525)

Aşağıdaki atasözü örneklerinde tanımlanan kavram *İsim+ İlk* yapısı gösterir:

Bekârlık maskaralık. (556)

Bekârlık sultanlık. (557)

Doğruluk dost kapısı. (970)

1.12. Benzetme (Teşbih) Kalıbı

“Teşbih, aralarında ilgi bulunan iki şeyden zayıf olanı kuvvetli olana benzetme sanatıdır.” (Pala 1999: 393) Atasözlerinde benzetme, öğelerin karşılaştırılmasında kullanılmakta ve karşılaştırmalar hakkında bize bilgi vermektedir. Benzetme daha çok

anlatımda zorluk çekilen anlarda, anlamca ifade edilebilen kalıplarla anlamın pekiştirilmek istendiği durumlarda kullanılır. Böylece verilmek istenen mesaj daha kalıcı ve somut bir şekilde aktarılmaktadır. Atasözlerindeki benzetmelerle toplumun inancı, anlayışı, algılayışı ve değerleri hakkında da fikir edinmek mümkündür. Çünkü toplum nasıl algılamışsa benzetmeleri de ona göre seçmiş, nitelendirilmek isteneni iyi veya kötüye üstün olan veya aşağılanan kavramlara benzetmiştir. Örneğin gönül kırmanın kötülüğünü ve telafisinin mümkün olmadığını anlatmak için gönül saraya benzetilmiştir. *Gönül bir sırça saraydır, kırılırsa yapılmaz.* (1277) atasözünden gönül kırmanın hoş karşılanmadığı, ayıplandığı kolayca anlaşılabilir. Gönülün söz dinlemeziğini ve karşılaşılan durumun farkında olunmayışını da atalarımız yine gönül kelimesini benzeterek kullanmışlardır. *Gönül düştü bir boka o da misk gibi koka.* (1279) Toplumda sıklıkla karşılaşılan kaynana gelin mücadelesi ise yine benzetmeyle toplumun olaya bakış açısı hakkında bir fikir edinmemizi sağlamaktadır. *Ana yılan, sözü yalan; karı çiçek, sözü gerçek.* (300) Toplumun borç alıp vermeye karşı tutumu da yine atasözlerinde benzetmelerle yerini almıştır: *Para isteme benden, buz gibi soğurum senden.* (2149) Atasözlerinde benzetmeler sıklıkla kullanılmakla birlikte çok az örnekte atasözünü içine alacak bir kalıp şeklinde kullanılmıştır.

gibi...gibi / kadar Kalıbı

Ana **gibi** yar olmaz, Bağdat **gibi** diyar olmaz. (283)

Ata dost **gibi** bakmalı, düşman **gibi** binmeli. (375)

Yel **gibi** gelen sel **gibi** gider. (2559)

Arı **gibi** eri olanın, dağ **kadar** yeri olur. (318)

1.13. var...var... Kalıpları

Bu kalıptaki atasözleri iki tip örnek sunduğunu söylemek mümkündür. Birinci tip atasözü örneklerinde *var* iki defa kullanılıp bir yüklemle sonlandırılmıştır. İkinci tip örneklerde ise *var* sıralı cümlelerde kullanılmış olup sıralı cümlelerin yüklemi durumunda kullanılmıştır.

...var+ ...var+... Kalıbı

Avrat **var**, arpa unundan aş yapar; avrat **var**, buğday unundan keş yapar. (428)

Avrat **var**, ev yapar; avrat **var**, ev yıkar. (429)

Ay (gün) **var**, yılı besler; yıl **var**, ayı (günü) beslemez. (450)

Gönül **var** otluğa, gönül **var** bokluğa (konar). (1286)

Söz **var**, ara bozar; söz **var**, ara düzer. (2304)

Kuş **var**, eti yenir; kuş **var**, et yedirilir. (1948)

Kadın **var**, arpa ununu aş eder; kadın **var**, buğday ununu keş eder. (1644)

...var+, ...var Kalıbı

Akın (beyazın) adı (**var**), karanın (esmerin) tadı (**var**). (183)

Dağda bağın **var**, yüreğinde dağın **var**. (841)

- Elifin hecesi **var**, gündüzün gecesi **var**. (1091)
 Gidip de gelmemek **var**, gelip de görmemek (bulmamak) **var**. (1263)
 Göz **var**, izan **var**. (1308)
 Her kimin bağı **var**, yüreğinde dağı **var**. (1447)
 Kızın **var**, sizin **var**. (1812)
 Tek elin nesi **var**, iki elin sesi **var**. (2394)

1.14. Kafiye Kalıpları

Bu kalıpla ortaya çıkan atasözleri kafiyeyle dayalı şekilde düşünülmüş, kurulmuş ve kullanılmış olduğundan böyle bir başlık altında toplamayı uygun gördük. Bu kalıpta ayrıca kafiyelerin de ek tekrarları yanında destekleyici bir öge olarak kullanıldığını belirtmek gerekir. Atasözlerindeki kafiye kalıbı iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birinci tip kafiye kalıbında kafiyeyi oluşturan kelimelerden biri diğerinin içinde aynen geçmektedir. İkinci tip kafiye kalıbında ise kafiyeyi oluşturan kelimeler yakın seslerden oluşmaktadır.

Tekrara Dayanan Kafiye Kalıbı

- Mazlumun **âhi**, indirir **şâhi** (yerde kalmaz). (2000)
 Kasım yüz **elli**, yaz belli. (1707)
 Düğün **el** ile harman **yel** ile. (1016)
 Harman **yel** ile düğün **el** ile. (1368)
 İmam evinden **aş**, ölü gözünden **yaş** çıkmaz. (1526)

Yakın Seslere Dayanan Kafiye Kalıbı

- Olan **dört** bağlar, olmayan **dert** bağlar. (2074)
 Yazın gölge **hoş**, kışın çuval **boş**. (2550)
 Düşmana **yarak** (silah) gerek, ya düşmandan **irak** gerek. (1037)
 İlk avrat **çarık**, sonraki **sarık**. (1524)
 Kırk yıllık **Kâni**, olurmu **Yâni**? (1797)

1.15. Ek Tekrar Kalıpları

Atasözlerinde ahenk sadece kelime tekrarlarıyla ve kafiyeyle sağlanmamış, ek tekrarlarıyla da atasözlerine söyleyiş akıcılığı kazandırılmıştır. Özkan, atasözlerinde ek tekrarını “Sözün oluşturan kelimelere aynı anlam ve görevdeki eklerin getirilmesiyle ortaya çıkar. Redifin oluşturduğu ritmi genişleten ve sözün tamamına yayan bir görev olarak görür.” (Özkan 2011: 1600) şeklinde ifade etmektedir. Atasözleri manzum bir yapıya dayandıkları bu manzum yapının atasözlerinin hafızada kalmalarını sağladıkları bunun da genellikle uyak, iç uyak ve redifle sağlandığı çeşitli araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. (Elçin 1986, Dilçin 2000, Karademir 2004) Atasözlerinde tekrarlanan bu ekler genellikle ismin yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma durum eklerini alabildikleri gibi yokluk eki, isim fiil ekleri ve iyelik eklerini de alabilmektedir.

+(y)A

Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz. (612)

Bugün bana ise yarın sana. (707)

Elmayı çayıra, armudu bayıra. (1100)

Güvenme varlığa, düşersin darlığa. (1328)

İyilik et kele, övünsün ele. (1623)

+(s) ı-i-u-ü

Mazlumun âhı, indirir şâhı (yerde kalmaz). (2000)

Elifin hecesi var, gündüzün gecesı var. (1091)

Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün (ineğin) başlısı. (2366)

Kiminin devesi (parası), kiminin duası. (1817)

Rüzgârlı havanın kuytusu, yağmurlu havanın uykusu. (2184)

+DA

Baht (akıl) olmayınca başta, ne kuruda biter ne yaşta. (491)

Bin atın varsa inişte in, bir atın varsa yokuшта bin. (594)

Cambaz iptе, balık dipte gerek. (732)

Güzel kanda kavga anda. (1338)

Kız kucakta, çeyiz bucakta. (1813)

+DAN

Demir nemden, insan gamdan çürür. (888)

İnsan ayaktan, at tırnaktan kapar. (1536)

İşten artmaz, dişten artar. (1584)

Para isteme benden, buz gibi soğurum senden. (2149)

Saç safadan, tırnak cefadan uzar. (2196)

+sİz

Acındırırsan arsız olur; acıktırırsan hırsız olur. (22)

Deniz dalgasız olmaz, gönül sevdasız olmaz. (894)

Deniz dalgasız olmaz, kapı halkasız. (895)

Sen olursan bensiz, ben de olurum sensiz. (2248)

+mA

Akarsuya inan**ma**, eloğluna dayan**ma**. (156)

Aklına geleni iş**leme**, her ağacı taş**lama**. (190)

Akşama karşı git**me**, tana karşı yat**ma**. (194)

+lı

Ana**lı** kuzu, kına**lı** kuzu. (291)

Buğdayı (arpayı) taş**lı** yerden, kızı kardaş**lı** yerden. (714)

Et kan**lı** gerek, yiğit can**lı**. (1183)

Tarlayı taş**lı** yerden, kızı kardaş**lı** yerden. (2369)

1.16. Çok Ekli Tekrar Kalıpları

Özkan, çok ekli yinelemeler için “Aynı kökten türemiş değişik yapım ve çekim ekleri almış bir kelimenin yinelenmesiyle yapılır. Yenilenen kelime bir taraftan atasözünde ahengi sağlarken diğer taraftan da sözün hafızada kalıcı olmasına yardımcı olur.” demektedir. (Özkan 2011: 1600) Atasözlerindeki tekrar kalıpları cümle başında kullanılmalarına, atasözünü kapsamasına ve cümle sonunda kullanılmasına göre üç grupta karşımıza çıkmaktadır.

Ön Çok Ekli Tekrar Kalıbı

Değ**me** bana, değ**me**yim sana. (868)

Doğ**an** anası olma, doğ**uran** anası ol. (968)

Hayırl**ı** komşu, hayırs**ız** akrabadan iyidir. (1384)

Seven**in** kuluyum (kulu ol), sevmeyen**in** sultanı. (2258)

Ver**ip** (de) pişman olmaktan, vermey**ip** (de) düşman olmak yeğdir. (2486)

Atasözünü İçine Alan Çok Ekli Tekrar Kalıbı

Dağ**da** bağın var, yüreğ**inde** dağın var. (841)

Eşeğ**e** altın semer vursalar yine eş**ektir**. (1151)

Gidip de gel**memek** var, gel**ip** de görmemek (bulmamak) var. (1263)

Son gül**en** iyi gül**er**. (2285)

Ya olduğun gibi gör**ün**, ya gör**ündüğün** gibi ol. (2521)

Art Çok Ekli Tekrar Kalıbı

Ana kızına taht kur**muş**, baht kur**amamış** (kurmamış). (288)

At kaç**maz**, et kaç**ar**. (405)

Bakan yem**ez**, kapan yer**.**(495)

Er (vücut) koc**ar**, gönül koc**amaz**. (1138)

Evladı (oğlumu) ben **doğurdum**, ama gönlünü ben **doğurmadım**. (1200)

Aşağıdaki atasözü örneklerinde önce kelimenin ekli hali sonra da yalın hali gelmiştir.

Balı olan **bal** yemez mi?(514)

Beyden gelen **bey** sayılır. (580)

Güzeli kızken **görme**, beşik ardında **gör**. (1337)

Hekimden **sorma**, çekenden **sor**. (1389)

Küpe küp deyince küp adama düp der. (1956)

Aşağıdaki atasözü örneklerinde önce kelimenin yalın hali sonra da ekli hali gelmiştir.

Bir **el** bir **eli** (el eli) yıkar, iki el (de) yüzü (yıkar). (624)

Çömlek taşa dokunursa vay **çömleğin** haline. (829)

Dört atanın **dördü** de hak. (1006)

Evvel **can**, sonra **canan**. (1206)

Gel denilen yere **gitmeye** âr eyleme; **gelme** denilen yere **gidip** yerini dar eyleme. (1239)

SONUÇ

Atasözleri kıvrak söyleniş özellikleriyle kolayca hafızada kalmaktadır. Atasözlerine kıvrak söyleniş özelliğini kazandıran Türkçenin akıcı söz ve cümle dizimidir. Zamanında ve yerinde kullanıldıklarında güçlü bir anlatım aracına dönüşen atasözlerinin bazıları atasözünün bölgeden bölgeye aktarılması veya toplumun atasözünü kültürüne uyarlamasından dolayı benzer söyleniş özelliği gösterir. Sözlü edebiyat ürünü oldukları göz önünde bulundurulduğunda bunların nesilden nesile aktarılabilmesi için hatırdaki kalmasının şart olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Atasözleri hatırdaki kalmayı kafiye ve ölçü ile sağlamışlardır. Bundan dolayı bazıların ilk hallerinin manzum olduğu söylenebilir. Atasözleri kalıplaşmış dil birimleridir. Bu nedenle atasözlerindeki sözcükler değiştirilip yerine aynı anlamda da olsa başka sözcükler konamaz, söz dizimleri bozulamaz. Atasözlerindeki söz dizimini bozmaya kalktığımızda, anlamca birbirine kenetlenmiş olan bir yapıyı bozmuş oluruz ki bu durumda atasözü anlam zenginliğini yitirir. Atasözlerinin bu zengin söz diziminde etkili unsurlardan biri de kullanım kalıplarıdır. Atasözlerinde görülen kullanım kalıplarından bazıları atasözünü kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bu şekilde sınıflandırılan kullanım kalıplarından bazıları kendi içerisinde de cümle başında kullanılanlar, atasözünü içine alanlar ve cümle sonunda kullanılanlar olarak gruplandırılabilir. Atasözlerindeki kullanım kalıplarının çoğu isim ve sıfat tamlaması yapısıyla kurulmuştur. Her / Herkes genelleme kalıbı, sayı kalıbı ve yokluk kalıbı da sıfat tamlamasına dayanan kalıplardır. Atasözlerinde ahengi sağlayan kullanım kalıpları eklerin tekrarına dayanır. Kullanım kalıplarında dikkat çeken en önemli anlatım tekniği karşılaştırmadır. Atasözlerinde görülen anlatım biçimlerinin tamamı kullanım kalıbı kurmamaktadır. Tahkiyeli atasözlerinin tamamı tahkiye kalıbı veya olumsuz atasözlerinin tamamı olumsuzluk kalıbı oluşurmamaktadır. Kullanım kalıbının oluşabilmesi için cümlenin belirli bir şekil ve format dâhilinde bir araya gelmesi ve benzer örneklerinin bulunması gerekir.

Atasözlerinin yapısal özelliklerinin bu şekilde ayrıntılı incelenmesi farklı toplumlar arasındaki atasözlerinin benzer ve farklı yönlerinin daha net bir şekilde ortaya konulmasını sağlayacağı gibi Türkçenin değişik lehçelerinde kullanılan atasözlerinin geçiş seyrini anlamamızda kolaylık sağlayacaktır. Ayrıca bu teknikle Halk edebiyatı metinlerinin anlam incelikleri daha açık bir şekilde ortaya konulmuş olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Ömer Asım (1993), *Atasözleri Sözlüğü 1*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- BİLGİN, Muhittin (2006), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- BİRTEK, Ferit (1944), *En Eski Türk Savları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BORATAV, Pertev Naili (1969), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınları, İstanbul.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali (2004), “Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örnekleme Modeli”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, C I, s. 513-552. Ankara.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali (2007), “Atasözlerinde Tahkiye”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, Fall 2007, s.1105-1109.
- Divânü Lügati't-Türk* (2006), (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BOZYİĞİT, Ali Esat (1983), “Karşılaştırmalı Atasözleri”, *Türk Folkloru*, S 52, s.13-15.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1930), “Orhun Abideleri’nde Atalarsözü”, *Halk Bilgisi Haberleri*, C 1, S 3, s. 43-46.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara.
- DİLÇİN, Dehri (2000), *Edebiyatımızda Atasözleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ELÇİN, Şükrü (1986), *Halk Edebiyatına Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İZBUDAK, Velet (1936), *Atalar Sözü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARADEMİR, Mahmut (2004), “Atasözlerinde Manzum Yapı Üzerine Bazı Dikkatler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 23, Erzurum.
- KARADEMİR, Fevzi (2010), *Türk Halk Bilmeceleri Yapı Dil Üslup Özellikleri*, Gaziantep.
- MAHMUT, Nedret (1976), “Fıkra (Anekdotik) Atasözlerinin Özellikleri”, *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, II. Cilt Halk Edebiyatı, Ankara, s. 173-180.
- OY, Aydın (1972), *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAN, İbrahim (2011), “Türk Atasözlerinde Yinelemeler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter, s.1595-1603.
- PALA, İskender (1999), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

TUĞLUK Mehmet Emin, (2012), Atasözlerinin Sınıflandırılması ve Yapısal Özellikleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Diyarbakır.